

Felíx de Gerunda: ORÍGEN I EVOLUCIÓ D'UN CULTA GIRONÍ A L'ANTIGUITAT TARDANA (s. IV-VII)

Narcís M. Amich Raurich

La figura del màrtir gironí Feliu o *Felix* és l'única que ha perdurat fins als nostres dies com a testimoni dels primers i més difícils moments de la presència cristiana a la ciutat de Gerunda a principi del segle IV.

El testimoni més antic que tenim per determinar l'antiguitat d'aquest culte a Gerunda són els versos del *Peristephanon* (IV, 29-30), del poeta hispanoromà

Aureli Prudenci: «Parua Felicis decus exhibebit / artubus sanctis locuples Gerunda» ('La petita Girona, rica de sagrades relíquies, presentarà la glòria de Feliu'), escrits els primers anys del segle V. Aquesta brevíssima però molt valuosa citació, a part de confirmar la innegable autenticitat del martiri de Feliu durant la persecució de Dioclecià, a l'inici del segle IV, sembla assenyalar, per altra banda, que aquells mateixos anys les seves despulles i relíquies (el seu sepulcre) ja des-cansaven i eren venerades a la mateixa ciutat.

L'origen d'un culte

Encara que Aureli Prudenci en cap moment no parla directament de l'existència a la ciutat d'un temple martirial o d'una basílica dedicada a Feliu, sembla molt probable que aquest ja existís en el mateix segle IV. La important difusió, nord enllà, sobretot a la regió de la Gàl·lia, del culte i de les relíquies del sant -fet que es documenta amb seguretat des de mitjan segle V- semblaria confirmar-ho. Fins i tot el mateix bisbe Gregori de Tours (538-594), contemporani de la penetració del culte a les Gàl·lies, sembla indicar-nos en una de les seves obres (*De Gloria Martyrum*, 92) que coneixia l'existència a la ciutat de Gerunda d'una basílica dedicada a Feliu.

Sant Feliu de Girona. Vista general del sarcòfag cristià de fris continuat, també conegut com a "sarcòfag de sant Feliu".

Restitució d'una corona votiva visigòtica del segle VII procedent del Tresor de Torredonjimeno (Jaén), a partir dels elements originals que es conserven al Museu d'Arqueologia de Catalunya.

D'aquest temple martirial no en tenim cap altra notícia fins al segle VII. Els darrers decennis d'aquesta centúria (vers 642-690), el bisbe i historiador Julià de Toledo, en la seva crònica sobre la sublevació de Paulus contra el rei Vamba, es referí a l'edifici dedicat al màrtir gironí i al sepulcre que es guardava en el seu clos. Gràcies a aquesta obra sabem que el rei Recared (586-601) havia regalat a final del segle VI una corona votiva d'or al sepulcre del sant, corona que el rebel Paulus va prendre durant la revolta que dirigí contra Vamba (673) i amb la qual posteriorment es va coronar en proclamar-se «rex Orientalis» (*Historia Wambae Regis* 26, 672-682). Aquesta corona, juntament amb molts altres tresors aplegats pels rebels, va ser recuperada a Nemausus (Nimes) i retornada a la basílica gironina després de la desfeta i posterior rendició de Paulus a les tropes reials.

L'esplendor que va assolir aquest culte a la ciutat gironina durant l'episcopat de Joan de Biclara (591-621) continuà els anys següents, tal com testimonia el regal fet al sepulcre del sant per part del rei Recared.

Així, sabem que Nonnitus (621-634/635), successor del bisbe Joan en l'episcopat gironí, «honorà constantment el sepulcre del màrtir sant Feliu» («adhaerens instanter obsequiis sepulchri sancti Felicis martyris») (Ildefons de Toledo, *Liber de Viris illustribus*, IX, 4-5), sepulcre que visitava sovint quan ja era bisbe de Gerunda. Sem-

bla que fou durant l'episcopat d'aquest bisbe que el culte martirial de Feliu va assolir la seva màxima esplendor a la ciutat, fet al qual degué contribuir la redacció per part del mateix prelat d'alguns dels principals textos litúrgics per a la celebració anual de la festivitat del màrtir (passió, himne litúrgic, missa), que serviren de base del desenvolupament del culte a la ciutat al llarg del segle VII i que van tenir gran difusió en el marc de l'Església visigòtica hispànica.

El «sarcòfag de Sant Feliu»

En el temple de Sant Feliu de Girona es conserva avui, encastat a les parets del presbiteri, un dels més importants conjunts d'escultura funerària antiga de la península Ibèrica. Un dels sarcòfags que conté, conegut com el «sarcòfag de Sant Feliu», ha estat durant molts segles venerat com la tomba que originàriament hauria conservat les despulles de Feliu, el màrtir gironí del segle IV; una veneració de segles que molt possiblement es remunta a l'antiguitat tardana i que permet suposar que aquest culte connecta directament amb la mateixa comunitat primitiva de l'antiga ciutat de Gerunda.

L'existència d'un important cementiri urbà en època antiga a Gerunda a redós del sector nord de la Via Augusta, prop de la porta nord de la ciutat (Sobreportes), és un fet acceptat des de sempre, mai discutit; com tampoc es discuteix que al seu voltant va néixer durant l'antiguitat tardana una església martirial dedicada a Feliu directament relacionada amb la tomba del sant, per tal de perpetuar l'indret on hauria sofert martiri. D'aquestes circumstàncies i de la importància d'aquest cementiri, ja parcialment cristianitzat, almenys des de principi del segle IV, en serien prova concloent els vuit sarcòfags esculpats de taller romà que cal datar entre el final del primer terç del segle III i l'inici del segon terç del segle IV.

El punt de procedència original i exacte d'aquets sarcòfags és encara avui desconegut, i només sabem que es troben encastats a les parets de l'absis del temple de Sant Feliu d'ençà d'un moment indeterminat, excepte un, el popularment anomenat «sarcòfag de Sant Feliu», que al llarg dels segles ocupà diversos llocs de privilegi en el temple abans que en 1943 fos encastat a les parets del temple juntament amb els altres.

Aquest sarcòfag paleocristià de fris continuat, d'unes dimensions considerables (2,20 m de longitud per 0,58 m d'alçada), decorat a la seva part frontal amb vuit escenes bíbliques neotestamentàries, va ser importat directament des de la mateixa ciutat de Roma per la primitiva comunitat cristiana gironina durant els primers decennis del segle IV (315-325), és a dir, molts pocs anys després que Feliu sofrís martiri a la ciutat de Girona. De ben segur aquesta sepultura i les altres set servien per privilegiar les tombes dels personatges més il·lustres i venerats d'aquesta primera comunitat, el més important dels quals era, sens dubte, Feliu de Girona.

Cap d'argent, avui desaparegut, que contenia les relíquies del crani de sant Feliu. Fou col·locat a l'interior del sarcòfag paleocristià del sant, situat a l'altar major de Sant Feliu de Girona, el 8 d'agost de 1801

La pervivència d'una devoció

El culte desenvolupat a Gerunda durant l'antiguitat tardana perdurà encara durant molts segles, sobretot a l'entorn del sepulcre del màrtir dipositat al temple de Sant Feliu.

Entre el segle VIII i l'inici del segle XI les dades relatives al culte de sant Feliu a Girona són pràcticament inexistents, sovint indirectes i, de vegades, contradictòries. Som lluny del volum d'informació significativament important relatiu a l'antiguitat tardana. Tanmateix, tot fa pensar que el culte al sant màrtir gironí continuà sent un dels pilars del cristianisme d'aquesta ciutat i del seu territori i que, dins d'un corrent general a tot l'occident europeu, la capacitat d'atracció de la tomba martirial es va consolidar, especialment després del lliurament de la ciutat als francs el 785, en què de bell nou Gerunda entrà en l'òrbita de l'occident cristià, i fins a la darrera del segle X, en què es produí la curiosa «invenció» de la figura

de Narcís, suposat bisbe i màrtir gironí, que va néixer amb força i que acabà arraconant la figura històrica i fins aleshores potentíssima de Feliu. L'entrellat de tot aquest afer, creat segons sembla en les més altes instàncies de la diòcesi de Girona i amb la participació decidida i brillant d'altres grans figures de l'Església catalana del tombant de mil·lenni, com el bisbe-abat Oliva, se'ns escapa en el detall i en les intencions.

L'únic text que coneixem on s'esmenta directament la tomba de Feliu a Girona durant aquesta llarga etapa és la butlla lliurada pel papa Formós el 891 (o 892) al bisbe Servusdei, que havia anat a Roma per reclamar el seu dret a recuperar la cadira episcopal gironina, ocupada amb violència per un pretendent imposat pel comte d'Empúries en el marc d'uns conflictes de molt llarg abast. En aquest text original sobre paper conservat a Girona llegim: «[...] privilegio confirmare dignemur omnes mobiles eiusdem Gerundensis Ecclesiam in honorem Sanctae Dei genitricis et semper uirginis Mariae Dominae nostrae ubi beatus Felix Christi martir corpore reciescit [...]». El text, interessantíssim i inspirat en un bon coneixement de la ciutat –el del mateix bisbe present a Roma–, inclou, tanmateix, l'error de situar la tomba del sant a l'església de Santa Maria, equivocació que es podria explicar fàcilment atribuint-la a un lapsus o bé a l'existència d'una cocatedralitat durant aquells anys, compartida entre l'esmentat temple *intra muros* i Sant Feliu, més enllà de la porta nord. El més important del fragment, però, és que situa a Girona la tomba del màrtir, un fet que des de fora i des de Roma es considerava el tret distintiu més gloriós de la ciutat i de la diòcesi. Finalment –fixem-nos-hi bé–, cap altre màrtir hi és esmentat.

És també significativa la làpida funerària del bisbe Servusdei encastada als murs del presbiteri actual del temple de Sant Feliu. Ens informa que aquest prelat hi fou sebollit l'any 906, tot cercant la proximitat de la tomba martirial dins d'una manera de fer ben documentada d'ençà de l'antiguitat tardana en ciutats on hi havia

Dibuix idealitzat del sepulcre paleocristià de sant Feliu aparegut al volum dedicat a la ciutat de Girona de la *España Sagrada* de A. Merino i J. De la Canal (1832).

ARXIU MUSEU D'ARQUEOLOGIA DE CATALUNYA - GIRONA

Sarcòfag paleocristià de sant Feliu que presidí l'altar major del temple de Sant Feliu de Girona des del segle XVII fins a l'any 1943.

martyria. És una llàstima que no coneguem l'emplaçament de les sepultures d'altres bisbes d'aquesta època per poder constatar o no si aquesta era la tradició i fins quan perdurà.

A aquestes dades, escasses però prou fermes, cal confrontar-hi un altre document, l'epitafi redactat pel bisbe-abat Oliba i dedicat al comte-bisbe Miró (970-984), sebollit a Ripoll, de la lectura del qual sembla que s'hauria de deduir la «invenció» de les despulles de Feliu durant la seva prelatura. Aquest text és l'única dada sobre aquesta qüestió que, per altra banda, sembla que hauria d'haver estat un fet determinant en la vida i la història de la diòcesi i que per tant, si fos certa, hauria deixat un rastre més profund i tangible. Potser caldria considerar-ne un feble reflex la festa del trasllat de les despulles santes que se celebrava el 19 de maig; tanmateix, aquesta celebració podria estar relacionada amb el canvi de lloc del cos del sant i no amb el redescobriments de la tomba. L'epitafi, en contradicció clara amb la butlla del papa Formós i amb tot el que sabem sobre la història del lloc, no resulta fàcil d'interpretar ni de valorar però, evidentment, tampoc no el podem deixar de considerar. No es podria referir a una part del cos del sant? Aquesta possibilitat serviria per conjuminar les dades aparentment contradictòries que posseïm.

D'ençà del segle XI i fins avui, algunes dades històriques –això sí, certament escasses i inconnexes– permeten en certa mesura afirmar que el sarcòfag paleocristià o «sepulcre de Sant Feliu» va ocupar des de molt antic diversos llocs preeminents en l'àmbit del temple de Sant Feliu de Girona, com a testimoni d'un culte i una veneració que arrencava de la mateixa antiguitat tardana. Si bé és cert que la potenciació definitiva de la catedralitat del temple de Santa Maria en detriment de la de l'antic temple de Sant Feliu –un procés que culminà sobretot en el segle XI–, i l'impuls creixent del culte a sant Narcís, que acabà per prendre un caire diocesà, són factors que fan pensar en un decreixement del culte i la veneració

a l'antic màrtir gironí, el cert és que durant molts segles el temple de Sant Feliu va continuar reverenciant les despulles de l'insigne Fèlix contingudes en el seu antic sepulcre.

Hi ha indicis que permeten pensar que el conjunt de sarcòfags paleocristians i pagans era perfectament visible i estava integrat en un lloc preeminent de l'edifici de Sant Feliu ja en el mateix segle XII. Aquesta hipòtesi es basa en la influència que alguns estudiosos han apreciat entre l'obra escultòrica del Mestre de Cabestany i alguns elements iconogràfics i estilístics dels antics sarcòfags gironins, així com en l'estada a Girona de l'escultor, vers l'any 1130.

Una segona dada important, que hom data a final del segle XIII, ens permet creure en la pervivència del culte a sant Feliu, concretat en una veneració continuada del seu antic sepulcre. En efecte, gràcies a un document que porta la data de l'any 1290, sabem que l'aleshores rei Alfons II aprovà una venda a favor del capítol de l'església de sant Feliu: «ementi et recipienti ad opus operimenti de auro et de argento altaris et sepulchri sancti Felicis predictae ecclesiae». La importància del document rau en la seva referència a l'existència del sepulcre del màrtir, i perquè se'n pot desprendre que si a sant Feliu, a diferència de sant Narcís, no se li oferí un sarcòfag digne és perquè de fet no el devia necessitar, puix que des de temps immemorial en tenia un de prou important i notable perquè fos del tot innecessari fer-ne un de nou.

Segons testimonis recollits per diversos autors, sabem que aquest sepulcre, que a principi del segle XVII estava dipositat sobre l'altar major del temple des d'una data incerta, fou traslladat l'any 1607 al pilar de la trona, al costat de l'epístola, mirant cap a l'altar major, com recordava una antiga inscripció avui perduda.

Ja durant el tercer quart del segle XVIII i, segons sembla, per consell del canonge i erudit F. Dorca (1736-1806), l'aleshores abat Rigall decidí traslladar de nou el sepulcre des del pilar de la trona a l'altar major, lloc on fou dipositat el mes de juliol de l'any 1799. En el seu interior, a més, es col·locà el dia 8 d'agost de l'any 1801 un bust de plata on es conservaven les relíquies de sant Feliu.

No sabem on restaren dipositats durant molts segles els altres set sarcòfags romans i paleocristians que formen l'actual conjunt. Ara per ara sols podem assegurar que durant una bona part del segle XIX només eren visibles, encastats als murs del presbiteri, els dos sarcòfags pagans (el de la cacera dels lleons i el del rapte de Prosèrpina), tal com es pot entreveure en algunes descripcions del temple datades d'aquell moment. Sabem que durant molts anys, almenys al llarg del segle XIX, les parets de l'altar major tingueren incorporada una gruixuda capa de calç i pintura, un fet que explicaria que algunes d'aquestes sepultures fossin, potser, invisibles als ulls dels fidels. El que sí que és cert és que a final del segle XIX i durant els primers anys del segle XX tots els sarcòfags, exceptuant el de sant Feliu, que era sobre l'altar major, ja eren visibles en el seu lloc actual, coincidint segurament amb una total neteja de la

calç que hi havia a les parets, feta a final del mateix segle XIX. Finalment, hem d'indicar que el «sarcòfag de Sant Feliu» restà sobre l'altar major, on havia estat dipositat per darrera vegada –recordem-ho– el 1779, fins a l'any 1943, en què, un cop acabada la Guerra Civil i després d'haver sofert l'any 1936 una destrucció parcial –que, a més, suposà la desaparició del bust de plata incorporat al sepulcre el 1801–, fou encastat a les parets del presbiteri, en el seu actual emplaçament.

Els textos litúrgics

La difusió que el culte al màrtir gironí va assolir a Hispània en època visigòtica també és coneguda gràcies als diferents textos litúrgics compostos en memòria seva. L'existència a Hispània i a part de la Gàl·lia Narbonesa en temps dels visigots d'una litúrgia autòctona, avui coneguda com «ritu hispànic», va afavorir la redacció de textos litúrgics propis per a la celebració de la festivitat de molts sants hispànics, entre els quals s'ha d'incloure sant Feliu de Girona; malauradament, però, la immensa majoria d'aquests textos litúrgics visigòtics sols ens han arribat per mitjà de còpies posteriors a la invasió sarraïna (segles XI-XII).

Antifonari Mossàrab de la Catedral de Lleó (Ms.8, fol.224).

ARCHIVO CAPITULAR DE LA CATEDRAL DE LEÓN

De fet, la celebració de la festivitat de sant Feliu en la diada de l'1 d'agost sembla ser una de les més antigues de la litúrgia hispànica, com demostra la seva presència en els més antics calendaris litúrgics hispànics i també en el famosíssim *Martyrologium hyeronimianum*, un martirologi conegut fora d'Hispania ja en el mateix segle V i en el qual, en l'apartat corresponent al dia 1 d'agost, es pot llegir: «In Spaniis Gerunda civitate natalis Sancti Felicis martyris».

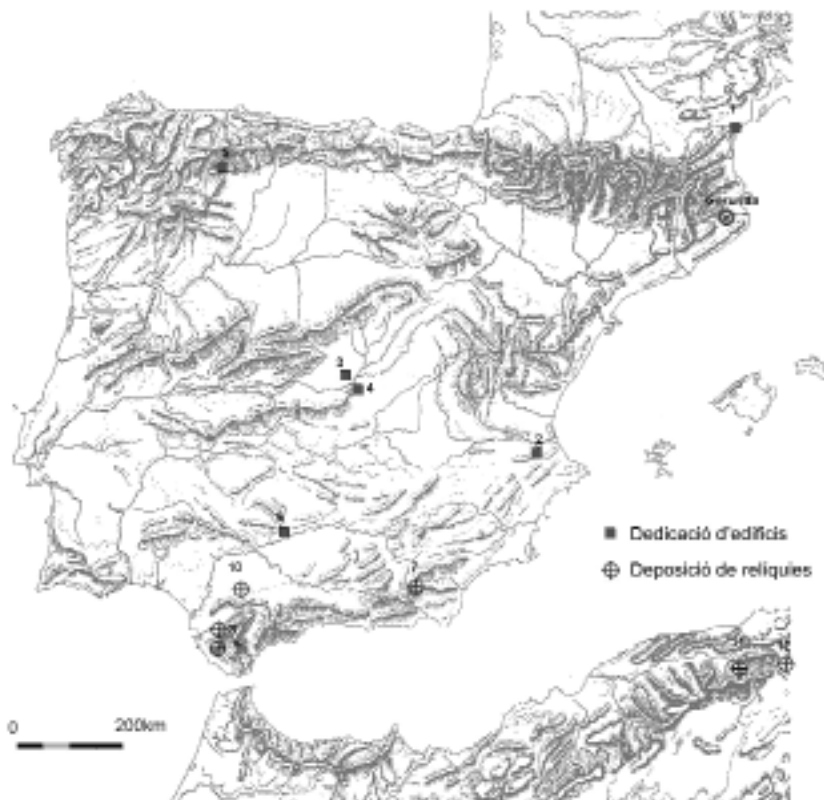
Però és sobretot en els llibres litúrgics hispànics dels segles VI i VII emprats en la celebració de la missa i de l'ofici diví on millor es manifesta l'esplendor d'aquest culte i la seva evolució cronològica. Així, sembla que durant la segona meitat del segle VI es van compondre les primeres catorze oracions de les dinou de què consta l'ofici complet per a la festivitat del sant que es pot trobar a l'anomenat Oracional de Tarragona, el *Liber Orationum Festivus*, vigent a la Tarraconense al final del segle VII, i també es van redactar els dos sermons coneguts amb els noms de «Natalem Sancti Felicis...» i «Ad inluminandum...», el text dels quals ens ha estat transmès a través de l'anomenat *Homiliario de Silos*, que en gran part és còpia d'un antic homiliari visigòtic. Posteriorment, durant el primer quart del segle VII, quan s'introduí a Hispània el culte als màrtirs Macabeus, la festivitat dels quals també se celebrava l'1 d'agost, es degueren compondre les cinc oracions restants de l'ofici de l'Oracional tarragoní, i els textos, excepte el pròleg, de la missa *Deum Inmense*, que fou escrita en honor de sant Feliu i que es troba recollida en l'anomenat *Liber Manuale*.

Finalment, de la segona meitat del segle VII en endavant, l'època del gran impuls del culte a sant Feliu de Girona i a tots els sants hispànics en general, es degueren redactar els textos de la *Passio Sancti Felicis* i de l'himne litúrgic «Fons, Deus, vitae perennis» –ambdós molt possiblement obra del bisbe Nonnitus de Girona (621-634/635)–, el pròleg de la missa *Deum Inmense* i tots els textos d'una segona missa anomenada *Omni cura*. Tots es troben també recollits en el *Liber Manuale*.

A la llum d'aquestes dades, en definitiva, es pot afirmar que en l'antiguitat tardana i durant el període visigòtic la festivitat i la commemoració litúrgica anual del martiri del sant gironí van gaudir d'una gran solemnitat en el marc de l'Església hispànica de l'època.

El culte a Hispània i fora de la península a l'antiguitat tardana

Fora de la ciutat de Girona, el culte al màrtir Feliu fou també molt important en època visigòtica, com demostra l'existència de diferents basíliques dedicades al sant gironí en diversos indrets d'Hispania, de la Gàl·lia i també, molt possiblement, del nord d'Àfrica. La més antiga es documenta a Narbona, en època d'Alaric II (484-507), i fou bastida l'any 455; ho sabem pel bisbe i his-

Mapa de la difusió del culte a sant Feliu de Girona en època tardoantiga i visigòtica (segles V-VII):

- 1) Basílica de Narbona.
- 2) Basílica de San Fèlix de Xàtiva (València).
- 3) Monestir de Caba (Toledo).
- 4) Monestir de Tutesio (Toledo).
- 5) Basílica del Bierzo (Lleó).
- 6) Basílica de Sant Feliu a Còrdova (?).
- 7) Basílica de Guadix (Granada).
- 8) Basílica de Véjer de la Miel (Cadis) (?).
- 9) Basílica de Medina Sidonia (Sevilla) (?).
- 10) Basílica de Salpensa (Sevilla).
- 11) Basílica de Mezlug (?).
- 12) Basílica de Guelma.

torador Gregori de Tours (538-599), gràcies a una afortunada troballa epigràfica. A la ciutat de Tours aquest culte també era prou conegut; així ho prova la curiosa anècdota que explica Gregori de Tours en una de les seves obres (*Historia Francorum* IX, 6), on relata que l'any 587 arribà a la ciutat un monjo pelegrí d'aspecte molt sospitos, el qual, amb el propòsit d'intentar guanyar-se els seus favors, deia que venia d'Hispania i que portava relíquies d'importants sants màrtirs: sant Vicenç i sant Feliu. Per altra banda, al nord d'Àfrica, dues làpides localitzades als indrets de Mezlug i Guelma, datables aproximadament dels segles V-VI i en les quals es fa referència a relíquies d'un màrtir anomenat *Felix*, podrien ser molt probablement un testimoni de la difusió del culte al sant gironí en aquesta àrea geogràfica.

A Hispania, en canvi, les mostres de la difusió d'aquest culte són més tardanes, i mai anteriors al segle VII. Així, a la localitat de Xàtiva, a final del segle VI o a la primeria del VII, es va construir una basílica que era usada com a seu dels bisbes saetabitans i que molt possiblement estava dedicada a sant Feliu. Més cap al sud de la Península, a Guadix (Granada), gràcies al text d'una magnífica inscripció, sabem que l'any 652 fou consagrada una basílica en què es dipositaren relíquies de molts sants màrtirs, entre les quals n'hi havia de «Sancti Felici Gerundensis», sens dubte corresponents al màrtir gironí. A la regió de Toledo, segons han transmès les fonts literàries de l'època (Eugeni II i Fèlix de Toledo), durant el segle VII aparegueren dos monestirs posats sota l'advocació de sant Feliu: l'un a la localitat de Totanés i l'altre a la vila de Caba. Finalment, a la regió del Bierzo, a l'actual província de Lleó, també hi va arribar aquest important culte: al segle VII tenim documentats, primerament, el monestir de Sant Fèlix de Visonia, fundat en

aquest segle per Fructuós de Braga (primera meitat del segle VII-665), monjo il·lustre i bisbe de les seus de Dume i de Braga; i en segon lloc, una altra basílica situada en aquesta mateixa zona, la qual, segons el testimoni de l'anacoreta i escriptor Valeri del Bierzo (630-695), va ser bastida sobre un antic santuari pagà.

Narcís M. Amich i Raurich és historiador i arqueòleg.

BIBLIOGRAFIA

- AMICH, N. M. «El culte a sant Feliu de Girona en els llibres litúrgics hispànics d'època visigòtica», *Cultura i societat a les terres de Girona. Actes de les Jornades d'homenatge al Dr. Jaume Marquès i Casanovas (Girona 1993)*, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XXXIV. Girona, 1994. P. 303-333.
- *Els sarcòfags romans i paleocristians de Sant Feliu de Girona*. Girona, 2000.
- *Les terres del nord-est de Catalunya a les fonts escrites d'època tardoantiga (segles IV-VII. Les seus episcopals de Girona i Empúries i el culte a sant Feliu de Girona a l'antiguitat tardana* (Monografies de l'IEG, 19). Institut d'Estudis Gironins / Diputació de Girona / Museu d'Arqueologia de Catalunya-Empúries. Girona, 2006.
- «El culte a sant Feliu de Girona en l'antiguitat tardana i l'època visigòtica (segles IV-VIII)», *Història del Gironès* (coord. X. Alberch i J. Burch). Girona, 2002. P. 204-207.
- AMICH, N. M.; NOLLA, J. M. *Girona goda i sarraina (476-785)*. Girona, 1992.
- «“El sarcòfag de sant Feliu”. Una aproximació historicoarqueològica», *Actes del Congrés d'Història de Girona, Dos Mil Anys d'Història. Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, XLII. Girona, 2001. P. 77-93.
- CANAL, J., CANAL, E., NOLLA, J. M., SAGRERA, J. *El sector nord de la ciutat de Girona. De l'inici al segle XIV* (Història urbana de Girona. Reconstrucció cartogràfica. Girona, 2000).
- CASTILLO MALDONADO, P. *Los mártires hispanorromanos y su culto en la Hispania de la Antigüedad Tardía*. Granada, 1999.
- PINELL, J. *Litúrgia hispànica*. Barcelona, 1998.
- SOTOMAYOR, M., «La Iglesia en la España romana», *Historia de la Iglesia en España* (dir. R. García Villoslada), I. Madrid, 1979. P. 7-400.